

Hegedűs Rita

**„Minden mindennel összefügg” –
az összetartozás, rész-egész, birtoklás funkcionális kategória helye
a nyelvhasználat rendszerében¹**

Tanulmányom alapvetően összegző jellegű: a nyelvoktatás sarkalatos pontját, a haladási menetet – a sorrendiséget – tárgyalja egy, a birtoklás kifejezésének sajátosságait vizsgáló, nemzetközi funkcionális tipológiai projekt kapcsán. A vizsgálat terepe nem pusztán a formális nyelvi rendszer, hanem a **nyelvhasználat rendszerének** tanítása.

A címadás konkrét indítéka a nyelvoktatók számára ismert gyakorlati probléma: az elemek polifunkcionalitásából, a funkciók összetettségéből fakadóan egy-egy jelenséget egy alkalommal nem lehet egészelegesen bemutatni, mivel a nyelvtanuló ismeretei nem teszik lehetővé a teljeskörű feldolgozást. Ilyenkor meg kell találni azt a (nyugvó) pontot, ahol az adott jelenség feltárását időlegesen lezárjuk, különben könnyen beleesünk a kezdő tanár hibájába, aki a hallgatói tudásszintjét messze meghaladva egyre újabb és újabb egységeket von be a magyarázatba, újabb és mélyebb összefüggéseket tár fel – miközben a hallgatója már rég elvesztette a fonalat.

1. Bevezetés

A formális, az adott nyelv szerkezetét leíró elméleti megközelítések vagy éppen a nyelvtanulás alapjául szolgáló grammatikák a nyelv elemeit szegmentálva, leltárszerűen ragadják meg. Az adott formális egység tárgyalását egy helyen, formai kritériumok alapján végzik el. Lotz János nyelvtanának bemutatásában így ír erről: „Az anyag feldolgozásában a legszigorúbb következetességre törekedtünk. Egyetlen tény sem fordulhat elő kétszer, s minden egyes ténynek csak egyetlen helye lehet a rendszerben” (Lotz 1976, 113). Valóban, a **statikus rendszert** világossá és áttekinthetővé teszi ez a leírási mód, mely alapjául szolgál a fordító-grammatizáló módszer különböző – időnként akár a „kommunikatív” jelzővel is illetett – variációinak: ezeknek módszertani megvalósulását látjuk az építőkocka-elvben [*Bausteine*], mely szerint a közlő a mondanivalóját a lexikai és grammatikai elemek megfelelő kombinálásával állítja össze. Anélkül, hogy mélyebben belemennénk a holisztikus vs. kettős tárolás problematikájába,² a nyelvhasználat szempontjait figyelembe véve a gyakorlat bizonyítja: az építőkocka-módszer a megértés oldaláról megközelítve már nem alkalmazható. Egyszerűbben szólva: a nyelvtanuló ki tudja fejezni a kommunikációs szándékát, de a választ már nem tudja dekódolni. Az információ feldolgozása érzékeny az egy-, illetve többértelműsége³ – s ebben az ő szerkezetre vonatkozó tudása nem nyújt elég segítséget. A produkció és reprodukció, valamint a leírás összehangolására született a *funkcionális kategória* megjelölés; először ennek értelmezésével foglalkozom a következőkben.

¹ A szerző habilitációs eljárásának (PTE BTK, 2019. november 28.) nyilvános tudományos előadása – írásban bővített változatban.

² 1. a két szemlélet MID-szemponútú tárgyalását: Kajdi 2017, 32–47.

³ vö. Pléh 2015, 31.

2. A funkcionális kategóriák mibenléte; a *tertium comparationis*

A különböző szerkezetű nyelvek leírása különböző kategóriák alapján történik. A nyelv- vagy nyelvcsalád-specifikus kategóriák nehezen vetíthetők egymásra a leírandó nyelv sajátosságainak csorbítása nélkül – Brassai óta ezt a Prokrusztész-ágy-hasonlat segítségével jeleníti meg a szakirodalom. A cél tehát az, hogy a vizsgálandó nyelveket azonos szempontok alapján mérjük össze. Erre szolgálnak a *funkcionális kategóriák*, melyek segítségével leírható a *nyelvhasználat rendszere*. „A *funkciók* a valóságban előforduló alaphelyzetek, diskurzusegységek. Ezek nyelvi megragadásában egyaránt részt vesznek lexikai és grammatikai elemek, amelyek nyelvtől, nyelvtípustól függően különböző mértékben járulnak hozzá egy helyzet megjelenítéséhez, kombinációik pedig lehetőséget nyújtanak a valóság árnyalatainak kifejezésére” (Hegedűs 2019,² 271).

A funkció tehát szemantikai-pragmatikai-kognitív alapú *tertium comparationis*, amelyhez többféle, a nyelv különböző szintjeihez tartozó forma, illetve alapformák kombinációja rendelhető hozzá. Ez a felfogás közelebb áll a Dik-féle *state of affairs*-hez,⁴ mint a Muysken-féle grammatikai funkciókhoz, viszont multidimenzionális felfogásában⁵ rokon ez utóbbival.

Az elemi kategóriák szemantikai funkciójának leírásához erőteljesen hozzátartozik a *grammatikai jelentés* – azaz a viszonyfogalmak lehető legpontosabb értelmezése. Ez történhet egyrészt a formális logika eszközeivel, másrészt a fogalmak nyelvi leképeződését feltáró kognitív folyamat megragadásával. Már pusztán a konceptualizáció folyamatának elemzése és leírása is elvezet a metaforizáció⁶–grammatikalizáció magyarázóelvéhez, amely automatikusan összeköti a (nyelv)történetet a nyelv éppen aktuális működésének „történetével.”

Ezeket a fogódzókat kétféleképpen ragadhatjuk meg: vagy nagyon kis egységekre bontjuk a nyelveket (mint a matematikában a legnagyobb közös osztó), vagy éppen ellenkezőleg: átfogó, nagyobb egységekből indulunk ki (mint a matematikában a legkisebb közös többszörös). Mindkettőnek megvan a maga veszélye.

A legnagyobb közös osztó esetében túl sok, elaprózott és ezért nehezen kezelhető fogalmi kategóriához jutunk. Ilyenkor a leírás eltolódhat formális irányba, mivel az adott nyelv egy-egy speciális funkcióját vizsgálva óhatatlanul is a legkisebb formai egységre fókuszál.

A legkisebb közös többszörös megállapításakor túlságosan nagy, rendezetlen és esetenként tagolatlan konglomerátum lesz a végeredmény: túlságosan absztrakt, nehezen megragadható fogalmakhoz jutunk, amelyek a pedagógiai munka során nehezen kezelhetők. Ez utóbbira példa az Európa Tanács Nyelvi Bizottságának iránymutatásai szerint összeállított *Küszöbszint*, amely a nyelv kommunikációs funkcióinak összegyűjtését, feltérképezését és – erre épülve – megtanítását tűzte ki célul. A tapasztalatok szerint az elkészült munka számonkérésnél, tananyagok összeállításánál korlátozottan alkalmazható, de elméleti vagy gyakorlati nyelvi összevetésre kevésbé alkalmas. A nyelv működését kizárólag linearitásában, azaz a mondatok egymásutánosságában képes modellezni, a dinamizmusból nem árul el semmit.⁷

Mik a jól használható funkcionális kategória ismérvei?

Mivel nyelvoktatásról, tehát nyelvi összevetésről, közelebről nyelvi tananyagok készítéséről, valamint nyelvtudás-mérésről van szó, a kategóriák olyan sajátos kialakítására van szükség, amely a különböző szerkezetű, származású és kulturális hátterű nyelveket összevethetővé teszi.

⁴ „This various points boil down to the view that SoAs are not things which exist in reality, but are themselves interpretations or representations of reality” (Dik 1989, 107).

⁵ „This approach implies that several capacities are assumed to cooperate conjointly in what appears to be a single phenomenon: the human language capacity. These capacities include syntactic computation, interactive communication, sign building (semiotics) and cognition” (Muysken 2006, 5).

⁶ vö. Hadrovics 1969: 2.6–2.16. pont

⁷ „A lineáris rend a szavak egymásutánja, úgy, ahogy kimondjuk őket”, s ez szemben áll a Tesnière által a leírásban preferált strukturális-dinamikus renddel (Károly 1963, 167).

A leíró nyelvtanok axiómaként kezelik a nyelvi eszközök megnevező és viszonyító funkció szerinti felosztását, tehát jól kitapinthatóan elválasztják egymástól a *lexikai* és a *grammatikai* elemeket. Ezzel óhatatlanul is éles határt húznak közöttük, az átjárhatóság nem válik nyilvánvalóvá. Különösen zavaró ez olyan esetekben, amikor két nyelv ugyanazt a jelenséget a nyelvi rendszer különböző szintjein fejezi ki, netán bizonyos funkció egyértelműen nem rendelhető hozzá egyetlen nyelvtani kategóriához. Az optimálisan felépített kategória tehát

(1) nem annyira absztrakt, hogy az a nyelvtani-nyelvészeti háttérismerettel nem rendelkező tanulót megakadályozza a nyelvtanulásban. Ezzel szemben

(2) olyan konkrét sarokpontokkal rendelkezik, amely egyértelműen lehetővé teszi az összevetést, s ebből következően a tudás mérhetőségét.

Mindennek kulcskérdése tehát a kategóriák meghatározása.

3. A magyar mint az optimális tertium comparationis – kis történeti kitekintés

E tanulmány maga – ezt készíti elő a hosszú bevezető – a HU CENTRAL-projektjének kibontakozófélben levő produktuma, mely különböző nyelvekben a birtoklás/összetartozás funkcióját vizsgálja azonos kritériumok szerint. Elméleti háttere a szorosabb és tágabb értelemben vett funkcionalitás⁸ – tehát a kognitív megközelítés nincs kizárva. Fontosnak tartom, hogy figyelembe vegyük a korai funkcionális törekvéseket is, melyek a magyar nyelvészetben igen mélyen gyökereznek – pontosan a gyakorlat, az idegennyelv-tanítás irányából, ennek módszertanából formálódtak elméletté. A korai magyarnyelv-tanítás tapasztalatait összegezve állapított meg Brassai számos olyan összefüggést, melyet a 20–21. század nyelvésze magáénak tart: egy adott nyelv morfológiai gazdagsága és kommunikáció-irányította szórendje [funkcionális mondattagolás] közötti ok-okozati összefüggést (konfigurációs és nem-konfigurációs nyelvek); az igemódok polifunkcionalitása egyenesen a beszédaktus-elméletet készíti elő; a mozgatható szórend és a passzivizáció Halliday-nél kerül bővebb kifejtésre – nem beszélve ugyanitt a grammatikai és a pszichológiai alany megkülönböztetéséről. A 30-as években előtérbe kerülő funkcionális szemlélet Magyarországon Gombocz nevéhez fűződik; berlini nyelvész-kollégáinak kutatásaiban jelentős helyet kapott pontosan a birtoklás fogalmának értelmezése és egyben kitérítése (l. később).

Nem értek egyet a Tolcsvai Nagy Gábor 2005-ös tanulmányában foglalt értékeléssel: „A hagyományos besoroló/osztályozó nyelvtan, amelynek újgrammatikus és korai strukturalista alapjai máig megvannak (az Akadémiai nyelvtan óta, legújabban a Magyar grammatikában, vö. Keszler szerk. 2000), gyakran tekinti és hirdeti magát funkcionálisnak. Ezt teszi Hadrovics László is, monográfiája címében is [Hadrovics 1969], s bár valóban fölvet néhány funkcionális kérdést, elveiben megegyezik az akadémiai nyelvtannal” (Tolcsvai 2005, 1). Ezzel szemben állításom (Hegedűs 2019,¹:18–19): „Hadrovics László funkcionális grammatikája előzmény nélküli a magyar nyelvtanirodalomban. Ha értékeit a kortársak idejében felismerték volna, a nyelvészet nemzetközi porondján végre egyszer időben

⁸ Ladányi (2005, 11) definíciója szerint „... tágabb értelemben funkcionális szemléletűeknek nevezem mindazokat a nyelvészeti irányzatokat, amelyek a funkcionalitást cselekvéseméleti keretben, mint az ember célszerű tevékenységéhez kötődő fogalmat közelítik meg. Ebből adódik, hogy a funkcionális szemléletű irányzatok a nyelv két alapvető funkciójának, a kommunikatív és a kognitív funkciónak, valamint a nyelv rendszerbeli összefüggéseire kötődő funkcióknak (pl. az alapvető disztinktív funkciónak vagy a különböző nyelvi szintek működéséhez köthető egyéb funkcióknak, részletesebben lásd Dressler 1995) nem közvetlen, de fontos szerepéről beszélnek a struktúrák kialakulása, működése és elsajátítása kapcsán. (Ezek az irányzatok a strukturális szemléletű/formális modellek riválisai.) A funkcionális szemléletű irányzatokon belül szűkebb értelemben véve azokat az irányzatokat nevezem funkcionális irányzatoknak, amelyek kifejezetten a nyelv kommunikatív funkciójára építik a nyelvelméleti modelljüket.”

megjelenhetett volna egy korszakalkotó magyar mű. Ehelyett maradt az epigonszerep, a kullogás a nyugat-európai irányzatok után. Hogy időben tájékozódhassunk: 1969-ben Halliday még nem kifejezetten a funkcionális nyelvészet területén publikált, Diket éppen kilenc év választja el a *Functional Grammar* első verziójának megjelenésétől, Tesnière szintaxisa tíz éves, s ekkor jelenik meg Hadrovics László *A funkcionális magyar mondatan alapjai* c. grammatikája. A mondatan minden szempontból korszakalkotó: szakít a formális logikai (formális és logikai) szemlélettel, a nyelvet mozgásában, működésében írja le, nem választja szét egymástól, ami összetartozik: a jelentéstant és a mondatant, formát és funkciót, a rendszert és a működést. Lényege: »A funkcionális vizsgálat a szófajok jelentésviszonyaiból indul ki, lényege az, hogy a közlés tartalma és a grammatikai megformálás között az összefüggések egész bonyolult szövedékét igyekszik feltárni, s a jelenségeket igyekszik okaikra visszavezetni. Ezt a munkát a magam számára úgy határoztam meg, hogy a nyelvet mint az értelmes közlés eszközt akarom megragadni« [Hadrovics 1969, 8].» *A Részem vagy tulajdonom*. c. többszerzős kötetünk kiindulása éppen Hadrovics grammatikájának *A birtokviszony* c. fejezete. Hadrovics művének időtállóságát, használhatóságát mutatja, hogy felosztása, szempontjai és rendezőelve megegyezik a téma legújabb feldolgozásaival: l. később Heine, Rijkhoff, Aikhenvald bemutatását.

A fenti kitérő egy részben módszertani, részben elvi kérdésre hívja fel a figyelmet: A magyar nyelv szerkezetéből fakadóan aprólékosan, logikusan, érthetően követi a konceptualizálás folyamatát. A magyar nyelv Európában és Európán kívül viszonylag elterjedt. Kulturális beágyazottságában egyértelműen európai, szerkezetében, származásában, tipológiai sajátosságaiban azonban kifejezetten „egzotikus.” Morfológiai jelölési rendszere – nem konfigurációs nyelv lévén – rendkívül sokoldalú, gazdag; aprólékosan megkülönbözteti a szituáció legkisebb árnyalatait is. Ezért minden erőltetés nélkül elláthatja a „legnagyobb közös osztó” szerepét, ezzel kiválthatja az erőltetett, túlságosan absztrakt, mesterkélt magyarzó „meta-” kategóriákat, melyek sok esetben csak megnehezítik a tényleges összevetést.

Fontos tényező, hogy az indoeurópai nyelvek közé beékelődve szükségszerűen kifejlődött a külső nézőpontra épülő – tehát magyar mint idegen nyelvi – leírása. A magyaron alapuló funkcionális kategóriák szerinti leírás első kidolgozása mintául szolgálhat más nyelvek leírásához; ezért látjuk értelmét a magyar mint *tertium comparationis*⁹ bevezetésének.

4. A birtoklás, valamihez való tartozás

A funkcionális kategóriák részletes elemzéséhez a nemzetközi projekt a *birtoklás, valamihez való tartozás* kategóriáját választotta. Az elemzés a magyarból kiindulva, azonos séma szerint halad. A továbbiakban a mintául szolgáló magyar anyag feldolgozásának lényeges pontjait mutatom be.

Kiindulásként leszögezhetjük, hogy a legfontosabb szempont a **szemantikai** – **grammatikai** és **pragmatikai** funkciók egyenrangú kezelése, az egyes nyelvi szintek közötti éles határok eltörlése. Az általában elterjedt, pusztán a grammatikai szerkezet felől való megközelítés számunkra nem járható út, mivel a tipológiailag különböző nyelvek esetében a grammatikai kategóriák nem vagy nem teljes mértékben kompatibilisek – még akkor sem, ha valamely tradíció folytán azonos terminusokkal jelöljük őket. Pontosan ezek a látszólag csak nüansznyi különbségek az interferencia forrásai.

A jelentés/jelentés mint funkció felőli megközelítés már közelebb visz a célhoz, az összevethetőséghez. A kutatócsoporttal egyetértésben épp azért választottuk kiindulópontként

⁹ vö. Szűcs 2009, 68.

ezt a kategóriát, mert – eredeti feltételezésünk szerint – épp a birtoklás az a kategória, amelynek konceptualizálásában nem lehetnek nagyon nagy különbségek az európai nyelvek között; ugyanakkor a magyar vs. indoeurópai nyelvek szerkezetének eltéréséből fakadó eltérések számos hiba forrásai. Azaz: igazi ínyencfalat a kontrasztív nyelvész, a nyelvtanár számára; a várható eredmények nemcsak az elméletet gazdagítják, de hasznosíthatóak a tananyag-felépítésben és az értékelésben is.

Az elméleti megközelítések összevetése elgondolkoztató eredményt hozott: az elsősorban a morfológiai szerkezetre fókuszáló magyar leírásokkal szemben számszerű növekedés tapasztalható a tipológiai, azon belül a **funkcionális** tipológiai alapú összevetésekben. Az elmúlt kb. 30 évtől kezdve ráirányul a figyelem Afrika, Ausztrália egzotikus nyelveire, sőt, a finnugor nyelvek tipológiai szempontú vizsgálata sem váratott magára sokáig: a birtoklás – összetartozás kategóriája előtérbe került. A vizsgált nyelvek körének e kiterjesztése nemcsak mennyiségi változást hozott, hanem gyökeres szempontváltást is: ami a nyelvtanár számára hibaforrás, az a tipológus számára puzzle-darab, amelyet a megfelelő helyre kell illeszteni. Ami közös bennük: a külső szempontú, előítélet- és előfeltételezés-mentes megközelítés, mellyel az új, nem pusztán a szűk értelemben vett grammatikai szempontok megjelenése megtermékenyítőleg hat a hagyományos szemléletre, kitágítja a leírás perspektíváját.

Az egyes szerzők más-más szempontból ragadják meg a birtoklás lényegét. Magyarozatukba legtöbbször bevonják a predikátum-típust és a théta-szerepet – ezt kutatócsoportunk már a kezdet kezdetén bevonta a szervező elvek körébe.

Lássunk néhány példát.

A téma talán legtöbbször idézett szakértője, Heine szerint „a birtokos szerkezet minden emberi nyelvben levezethető a forrás-sémákból. A *cselekvés, hely, társ, cél, topik, genitív és azonosság* egyaránt értelmezhető szintaktikai modellként és kognitív patternként. Heine¹⁰ szerint a nyelvek a „birtoklást” vagy egy megelőző esemény által létrehozott helyzetként (helyzet-séma), vagy hely-sémaként, vagy társ-sémaként jelenítik meg. Formális szempontból ezek a sémák követik a nyelvhasználat grammatikalizációs útvonalt, így építik fel a birtokos szerkezeteket a hely, állapot és társ szemantikai doménekből” (Mazzitelli 2015, 3).

Lyons és Clark alapvetően a helyviszonyokra vezetnek vissza, illetve abból vezetnek le a birtoklás-konstrukciókat – az egyes nyelvek vizsgálatánál ezeket a szempontokat számon lehet kérni.

Érdekességképpen álljon itt Seiler (1983) „bio-kulturális” – tehát egyértelműen nyelven kívüli – magyarázata: „A birtoklás területét bio-kulturálisan lehet a legjobban leírni: emberi lények közötti viszony, rokonság, testrészek, materiális tulajdonuk, kulturális és intellektuális termékük. Tágabb perspektívából nézve az organizmus része és egésze közötti viszony.”¹¹

Kognitív nézőpontból határozza meg Langacker a birtokviszonyt, mely tipikusan az úgynevezett referenciapont-kapcsolatok kategóriájába tartozik. A birtoklás esetében a birtokos a referenciapont, a birtok a cél (Langacker 2009, 46).

Taylor 1996-os írásában a prototípus-elv szerint írja le a birtoklást: leltárszerűen felsorolja a tipikus jellemzőket, ezek kombinációi nyomán jönnek létre az értelemszerűen életlen kategóriák – módszere közel áll Hadrovicséhoz.

¹⁰ Heine claims that the possessive constructions, in any human language, are derived from what he labels *source schemas*. These schemas (Action, Location, Accompaniment, Goal, Topic, Source, Genitive and Equation) are understood as both syntactical models and cognitive patterns. According to Heine, languages cognitively represent the concept of “possessing” as a state, resulting from a previous action (Action schema), or as a locative situation (Location schema), an accompaniment situation (Companion schema) and so forth. From the formal point of view, the source schemas represent the grammaticalization paths that languages use to build their possessive constructions from constructions, originally devoted to the expression of other semantic domains (Location, Action, Accompaniment, etc.). – Részletes kifejtése: Heine 1997, 45.

¹¹ Seiler 1983, 4.

5. A birtoklás lehetséges kategóriái

Az „adott helyzet” értelmezése a fentiek szerint magában foglalja a lexiko-szemantikai és a pragmatikai síkot, mely nyelvileg az adott nyelv típusától függő grammatikai eszközökkel valósul meg. A *top-down* szemlélet határozza meg a funkcionális megközelítés irányát, ezért szükséges először olyan tág kognitív kategóriákat meghatározni, amelyek egyrészt *legkisebb közös többszörösésként* szolgálnak, másrészt igény esetén tovább szegmentálhatók. Az empiria felől, induktív módszerrel lát neki Hadrovics a birtoklás fogalmi tisztázásának: „... a kategóriákat nem úgy kell megalkotni, hogy egy egységes szempontot fogadunk el rendszerező elvként, hanem ki kell jelölnünk néhány alapkategóriát, és ki kell tapogatni azokat a fejlődési utakat, amelyeken a nyelv természetes növekedése tovább halad” (Hadrovics 1969, 139). Hadrovics módszere feltűnő hasonlóságot mutat a berlini funkcionális tipológiai irány képviselőivel, Ernst Lewyvel és Hugo Schuchardttal – anélkül, hogy bármi is utalna arra, hogy ismerte vagy tanulmányozta volna őket. „Az egyes jelenségekben meg kell tanulni megtalálni az általánost; egy olyan tény felismerése, mely a teljes nyelvi működést uralja, fontosabb, mint valamely különleges jelenség leírása” (Schuchardt 1885, 36). A metaforikus fejlődés nem pusztán a szemantikai jelentésváltozásnak, hanem a grammatizációnak is kulcsa – ennek részletes, összevető kifejtését a kortárs Thienemann végezte el.¹²

Hadrovics eljárása igen közel áll a fentiekben ismertetett Taylor-féle prototípus-elvhez, különösen az élelenség, az átmenetek hangsúlyozása okán. Öt alapkategóriát, ezeken belül alkategóriákat állapít meg, melyek az alapkategóriák kombinációinak, valamint a nyelv analógiás fejlődése révén jönnek létre. Megfogalmazása magában foglalja a funkcionális szemlélet lényegét. Kategóriái:¹³

(1)Mind a birtokos, mind a birtok különálló egész, ezek között összetartozás van:	<i>A mama kedvence, a gazda tehene</i>
(2)Az egész a birtokos, a rész a birtok:	<i>A tök szára, a bor literje</i>
(3)Eredet és ok a birtokos; eredmény és okozat a birtok:	<i>A nap fénye, a tehén teje</i>
(4)A cselekvés kapcsolatai:	<i>Zalán futása, a búza cséplése</i>
(5)Fogalmi alá-/fölrendeltségi viszony; lényegbeli vagy képzelt azonosság:	<i>Kossuth arc képe, a féltékenység ördöge</i>

A birtoklással foglalkozó szerzők ellentétes utat járnak be: előbb tűzik ki a szempontokat, amelyek a továbbiakban irányítják a csoportosítást. Langacker a birtoklás archetípusának a *tulajdonlás, rokonság és egész-rész* kategóriákat tartja,¹⁴ mivel a referenciapont-elmélet itt valósul meg a legélesebben.

Heine birtoklás-predikátum kategóriái:¹⁵ *fizikai birtok, átmeneti birtok, állandó birtok, elidegeníthetetlen birtok, absztrakt birtok, elidegeníthetetlen élettelen birtok, elidegeníthető élő birtok*. Aikhenvald három kategóriát különböztet meg: *tulajdonjog (tulajdonlás); rész-egész, rokonsági viszonyok*. A készülő pedagógiai összevetés kategóriáinak meghatározásánál laza, prototipikusnak tekinthető csoportokat választunk kiindulásnak. A szemantikai-pragmatikai szempontok alapján hipotetikusan felállított csoportok a konceptualizáció univerzálisnak tekinthető folyamatát követve válnak véglegessé. Az egyes nyelvek vizsgálatá

¹² Thienemann 1968; a téma részletes kifejtését l. Hegedűs 2019.

¹³ l. fenn

¹⁴ Langacker 2000, 176

¹⁵ Heine 1997, 34 ff.

során, az empirikus anyag elemzése közben bontakozik ki, hogy melyek azok a tulajdonságok, amelyek lényeges szerkezeti változásokat generálnak. Ez utóbbiak adják az egyes nyelvek specifikumát.

Az egyes kategóriák kiindulásként kialakított laza kerete a következő:

- 1) rész-egész viszony, a PR és PM egymástól elidegeníthetetlen/elválaszthatatlan, egymást feltételezik;
- 2) a PR és PM önmagában is egész, a szituációtól függően rövidebb-hosszabb időre kerültek egymással függőségi viszonyba;
- 3) az absztrakt, logikai viszonyokat kifejező szerkezetek, melyek az adott nyelvben a genitívusz formai jegyét hordozzák.

A fenti felosztás sugall bizonyos hierarchiát is: kiindulásként az *Állapot/Egzisztencia* statikus kategóriája képviseli a megbontatlan *Egészet*, ennek felosztása eredményezi a *Részt*.

Az Egészből kiváló Rész egymástól elmozdul(hat), újra rendeződik, így jön létre a *Birtokviszony*.

Mindez metaforikus úton fejlődik tovább, absztrakt viszonyok jelölésére szolgál.

Az összevetése során erőteljesen támaszkodunk a hibaanalízis eredményeire. A hibák/tévesztések rávilágítanak az egyes nyelvek konceptualizációs mechanizmusa, illetve a grammatikai megvalósítás közötti eltérésekre.

6. A birtokos szerkezet leírása

A projekt céljának megfelelően a vizsgált kérdéskör *taníthatósága* áll a középpontban: ez az a rendezőelv, mely felülírja az egységes /egynemű elméleti kerethez való ragaszkodást, sőt fenntartja a jogot az önálló szempontrendszer kialakítására. Elsődleges célja az empirikus úton nyert tapasztalatok *módszertanilag rugalmasan alkalmazható* leírásának megteremtése. Mivel tanítható/tanításban felhasználható háttéranyag létrehozása a cél, bármennyire is szeretnénk követni a *top > down* irányt, már a kezdet kezdetén sem vonatkoztathatunk el a magyar nyelv gazdag morfológiai rendszerétől – esetünkben ez a kiterjedt személyragozási rendszer formai és funkcionális szempontjait jelenti. Az indoeurópai nyelvek leírásában használt kategóriák: a flexión belül a *konjugációs* és *deklinációs* szóosztályok megkülönböztetése épp a magyar alapvető tulajdonságát, a gazdag személyragozási rendszer egységességét fedi el, megfosztva a tanárt az alapsémából való kiindulás módszertani előnyeitől.¹⁶

Különböző nyelvek birtoklás-funkcióinak leírásához egy szemantikai/pragmatikai és egy szintaktikai/pragmatikai kiindulópontot választottunk. Az első a tematikus szerepek listája – ellátva az adott nyelv példáival,¹⁷ a másik a predikátumtípusok egységes leírás/értelmezése.

Vendler (1967) négyféle predikátumot különböztet meg: állapotokat (*alszik fáradt*), folyamatokat (*fut, dolgozik*), teljesítményeket (*megír, felépít*) és eredményeket (*megír, felébred*).

Az időhatározókkal való kombinálhatósági teszteken felül szükségesnek bizonyult a Vendler-féle típusok rávetítése a magyarban hagyományos, igenemek szerinti felosztásra,

¹⁶ Ide kívánczik egy nagyon korai adat: Bél Mátyás már a XVIII. század végén felismerte, hogy a személyragozási rendszer nincs tekintettel a szófajokat elválasztó határookra: az igei személyragok és a birtokos személyjelek egybeesnek, ugyanígy toldalékolhatók a névutók is (Bél 1729, 13, 29; Hegedűs 1984).

¹⁷ Mellékelve: Hegedűs 2019

illetve a verbumképzők és az igenemek kapcsolatára. E vizsgálat eredményezte a következő predikátumtipológiát (Hegedűs 2019, 450):

	+ DINAMIKUS= VÁLTOZÓ	– DINAMIKUS = ÁLLANDÓ
+ SZÁNDÉKOS=ESEMÉNY	cselekvés <i>Mari krumplit főz.</i>	helyzet <i>János az asztalnál áll.</i> <i>János itthon van.</i>
– SZÁNDÉKOS=FOLYAMAT	történés <i>A krumpli fő.</i> <i>Az ajtó becsukódik.</i>	állapot/létezés <i>Az asztal a sarokban áll.</i> <i>János beteg.</i>

Az állapot-predikátumok tipikusan az a kategória, ahová többféle funkcionális kategória is tartozik, s ezek megkülönböztetése legkevésbé elméleti probléma, sokkal inkább a grammatikai megformálás szintjén jelent nehézséget. A tanításban nem meglepő, hogy megfordul a sorrend: a szerkezet különbségeiből vezetjük le a funkció különbségét (*van* hangsúlyozása, névelőhasználat).

A nem-verbális predikátumtípusokban a létige megléte vagy hiánya mellett nyelvhasználati problémát jelent az argumentum – esetünkben a grammatikai alany – határozott vagy határozatlan mivolta, amely a hétköznapi nyelvre lefordítva a névelőhasználatot jelenti. Az angol vonatkozásában ezt Dik (1980, 111) dolgozta ki részletesen:

SEMANTIC RELATIONS IN NON-VERBAL PREDICATIONS

<i>types of predicate</i>	<i>type of argument</i>	<i>semantic relation</i>
adjectival	any	PROPERTY ASSIGNMENT <i>The woman is beautiful.</i>
bare nominal		
indefinite term	definite term	CLASS MEMBERSHIP <i>John is a painter.</i>
indefinite term	indefinite term	CLASS INCLUSION <i>A robin is a bird.</i>
definite term	any	IDENTIFICATION <i>John is the killer.</i> <i>A relatively unknown Dutch skater was the winner of the final race.</i>
locative term	definite term	LOCATION <i>The chair is in the garden.</i>
locative term	indefinite term	EXISTENCE/LOCATION <i>There is a dog walking in the garden.</i>
empty locative	indefinite term	EXISTENCE <i>There is a dog in the garden.</i>
possessive term	definite term	POSSESSION <i>This is my pen.</i> <i>The pen is mine.</i>

Ugyanezen szempontok szerint más nyelvre is alkalmazható a rendszer, mely a magyarra vetítve a következő információkkal szolgál:

PREDIKÁTUM-TÍPUS	AZ ALANY TÍPUSA	SZEMANTIKAI VONATKOZÁS	PÉLDA
melléknévi, melléknévi igenévi	bármilyen	tulajdonság hozzárendelése - minősítés	<i>A nő szép. Egy lány beteg. A telek eladó.</i>
határozatlan fn.	határozott (specifikus)	valamely osztály (egy) tagja – besorolás	<i>János festő. A fiam diák.</i>
határozatlan fn.	határozott (típus)	valamely osztályt magában foglal (az osztály minden tagjára vonatkozik)	<i>A veréb madár.</i>
határozott fn.	bármilyen	azonosítás	<i>János a festő. Egy gyerek a ház ura.</i>
helyhatározói bővítmény (locativ term.)	határozott	helyhez kötés	<i>A kutya a parkban van. Itt a kulcsom!</i>
helyhatározói bővítmény (locativ term.)	határozatlan.	létezés/hely	<i>Egy kutya van a parkban. / Kutya van a parkban.</i>
"üres" locativusz	határozatlan	létezés	<i>A házban van kutya. / Van kutya a házban.</i>
*birtokos szerkezet, határozatlan (vagy specifikus) (Possessiv term)	határozott	birtoklás/egzisztencia	<i>Van kutyám. / Van egy kutyám. / Kutyám van.</i>
birtokos szerkezet, határozott (Possessiv term)	határozott	birtoklás	<i>A kutya az enyém.</i>

(Hegedűs 2004:129)

A magyarban különösen fontos a hely – állapot, azaz a statikus predikátumtípusok ilyen mélységű összevetése, hiszen a névelőhasználat, illetve a létige kitétele, elhagyhatósága, a hangsúlyozás lehetősége tipikus hibaforrás.

A *birtoklás* kiindulási sémáját Heine (1997:45) cselekvés-sémájából kiindulva vezetjük le: A szituáció három résztvevője (A. élő, személy; B. élő személy; C. élettelen tárgy) között a következő szcenárió játszódik le:

1. *Jánosnál van a levél / A levél Jánosé* – ideiglenesen vagy tulajdonában: **Állapot.**
2. *János odaadja a levelet Bélának* – A. ráhat a C. tárgyra, B. irányába mozdítja el: **Cselekvés.**
3. *A levél Bélánál van / A levél Béláé* – **Állapot / Birtoklás.**

Az *Állapot/Birtoklás* – *Cselekvés* – *Állapot/Birtoklás* egymást követő láncba behelyettesíthető az *Állapot/Hely* – *Cselekvés* – *Állapot/Hely* jelenettel is.

Az állandó, azaz a helyzet és állapot-típusú predikátum közös ismérve a hiányzó dinamizmus, azaz a változatlanság/statikusság. Ha a megfigyelői perspektívát kitégítjük, akkor látszik, hogy ez a végső nyugvópont egy megelőző dinamikus esemény eredménye, célja, végpontja a **birtoklás**.

A 2. és a 3. fázis között a szituáció statikus lesz: a *levél* helyzete rögzül, birtokává válik C-nek – ezáltal specifikáltabb lesz.

A Birtoklás jellemző tulajdonságai: **statikus** (amivel együtt jár az időtlenség/folyamatosság), **specifikus, kölcsönösséget tételez fel**.

Ha a birtoktárgyat élő jeggyel látjuk el (*Mari Bélánál van*), máris átléptünk a *Helyzet* kategóriába. (Ezt a változást talán nem is fontos tudatosítani a tanítás során, a nyelvtanuló úgysis felismeri a szemantikai rokonságot.)

Nyelvi eszközeit tekintve a Birtoklás és a Rész/Egész viszony kifejezése megegyezik. Szemantikájában annyi a különbség, hogy a Rész/Egész esetében csak a változatlan, statikusság dominál: a beszélő – hallgató perspektívájába nem kerül bele az állapotot megelőző dinamikus folyamat. Úgy is tekinthető, hogy a fent leírt jelenetet visszafelé kell lejátszani: a 3. (statikus) fázisból kiindulva metaforikusan bontjuk vissza az egységes tárgyat. *Az asztal lába, a zaj forrása* esetében az észlelés egységében, egészlegesen ragadja meg a tárgyat/jelenséget, csak ennek egy részére irányítja a hallgató figyelmét.

A fenti séma bevezetésénél két fontos tényező nem maradhat említés nélkül:

(1) Az élő résztvevőkkel vázolt alapséma elsősorban a tanításban számít kiindulásnak, mivel jól szemléltethető, tipikus szituációkban jól gyakoroltatható. Tágabb perspektívából nézve viszont felfogható úgy is, hogy az élő birtokos a hozzá tartozó birtoktárggyal együtt statikus egységet képez.

A birtoklás és a lativusi helyhatározó összefüggésének felismerése már korábban is megjelent. Vladár (2019) tanulmányában részletesen leírja a korai magyar grammatikák genitívusz-felfogásait. „Noha az *-é* birtokjelet Verseghy iktatta ki az esetsorból, híres vitapartnere, Révai Miklós is grammatikájában több fontos megállapítást tett a birtokos esettel kapcsolatban. A birtokos eset végződése szerinte az *-é*, amely a birtokra utal a birtokoshoz toldva (pl. *úr*é), ellentétben az affixummal, amely a birtokosra utal a birtokhoz toldva (pl. *asztala*).

(2) Vladár rámutat a Heine (vö. 4., 5., 6.) által leírt datívusz-genitívusz összefüggés korai magyar gyökerére: „Révai a *-nak/-nek* alapvető funkciójának a **lativusi irányjelölést** tartotta, szerinte ezt az esetet a magyarban (1806, 207) *dativus* helyett *relativus* vagy *oppositivus casus*nak kellene nevezni. A lativusi funkcióból vezethető le szerinte a dativusi, ebből pedig a possessivusi, hiszen amit odaadok, az az illető tulajdonába kerül. Példája: *a' gazdá-nak adom a pénzt*, tehát ez *a' gazdá-nak pénze* (Révai 1908, 278). A birtokba kerülést a pronomén affixum mutatja” (Vladár 2019).

Már a fentiek alapján is látszik, s a 8.II-ben további kifejtésre kerül, hogy a *-nak/-nek* – azaz a datívusz – részvétele a birtoklás kifejezésében több az egyszerű formális szerepnél: **a Recipiens dinamikus és a Birtokos statikus karaktere közötti átmenetet mutatja**.

Ez a jelenség, a Haspelmath terminológiája szerinti *külső birtoklás* (*external possession*) számos európai nyelvben megtalálható. Tipikus esete a német *Ich wasche mir die Hände*. A jelentés ('kezet mosok, megmosom a kezem') szerkezethű magyarázata: 'mosok magamnak a kezét.' A mondat ágensi alanya hatást gyakorol a Páciensre, s ez a hatás ugyanakkor visszafelé is működik: tipikus reflexív szituáció, amelyben az Ágens – Ráhatott datívusszal van kifejezve.

A szerkezet nem idegen a magyartól sem.¹⁸ A *Péternek fáj a lába, Julinak eltört a karja* esetében datívusszal jelölt birtokos szintén magába sűríti az Ágens és Ráhatott szerepet, míg a

¹⁸ „*Es micor èz fekv t uolna iesusnac [v mellerè]* (Müncheni k. 100rb) – Az *ő* *mellyére* birtokos szerkezet valódi, belső birtokosa az *ő* személyes névmás; a vele koreferens datívusz (Jézusnak) a birtokost az adott esemény közvetlen érintettjeként nevezi meg. Azt ilyen datívuszi külső birtokos – mely egy adott esemény valamely résztvevőjének birtokosát az adott esemény közvetlen szereplőjeként, igevonzatként jelöli – areális jelenség, mely csak Közép- és Dél-Európában található meg. A magyarság is feltehetőleg e régióba érkezte után illesztette grammatikájába. A *-nak/-nek* ragos birtokos az ómagyar nyelvemlékekben már többnyire belső birtokosként szerepel, azaz az ómagyar korra a ragtalan belső birtokos alternatívájává vált” (É. Kiss – Gerstner – Hegedűs 2013, 79).

birtokos személyjellel ellátott mondatrész (*lába, karja*) – szemben a némettel – a határozottságon túl a Birtokosra is visszautal.

A külső birtoklás alosa a *Bélának kivették a vakbelét, Marinak beírták a jelest*; datívusza még tisztábban mutatja a Recipiens – Birtokos – Ráhatott funkciók életlen határait:

- az alany nem egyenlő a Birtokossal,
- erősebb a dinamizmus,
- a szituáció – predikátumtípus – az állapotot megelőző esemény.

Így érkezünk el a magyarban jelöletlen belső birtokláshoz: *Megmosom a kezem; Kivették Béla vakbelét.*

7. Funkció vs. formaközpontú megközelítés

7.1. Van-e birtokos eset a magyarban?

Optimális – azaz lehetőleg semminemű grammatikai előképzésben nem részesült – tanuló nem létezik, tehát a szervezett nyelvtanulás esetében nem lehet eltekinteni az L1 készség szinten működő kategóriáitól. A birtoklás mint eset, a birtoklás-predikátum, a birtoklás mint jelző olyan szintaktikai alapkategóriák, melyek az általunk vizsgált nyelvekben akár formális/kategoriális *tertium comparationis*ként is felfoghatók.

A magyar esetrendszer kodifikációjában éppen az indoeurópai *genitívusz*¹⁹ okozta a legtöbb problémát. Már a korai nyelvtanítók is ráéreztek a *birtoklás* kategóriájának magyar sajátosságára: a birtokos (PR) és birtoka (PM) fogalmi magvát megtartva a közlő szándéka szerint más-más szintaktikai struktúrákban jelenik meg, azaz: **glosszémaszinten** realizálódik. Pontosabban: **csak** glosszémaszinten; a *predikátum – szubjektum – objektum* viszonylatban nem egyértelműsíthető. Mindhárom mondatrészi szerepet betöltheti, nem lehet vonzat, így **nem része a kázusrendszernek**. Ezt bizonyítja a régi nyelvtanítók közötti vita is, melynek során különböző szerzők különböző érvekkel igyekeztek bizonyos formákat azonosítani a genitívusz kázusfunkciójával.²⁰ Mai fogalmaink szerint a magyarban morfológiai értelemben nincs külön birtokos eset, helyette a részeshatározó esetragja tölti be ezt a funkciót – írja Vladár (2019) a latin alapján készült esetrendszer bemutatásában.

A magyar nyelvtanulókat komoly kihívás elé állítják a német genitívuszi vonzatok: *Man verdächtigt ihn des Mordes. Man klagt ihn des Betrugs an.* Továbbá ott van az idősebb generáció által tanult példamondat: *Wir gedenken der Toten, die ihr Leben geopfert haben.*²¹ Hasonló jelenség az oroszban: *не боимся волка.*

Kiefer (1987/1991), illetve az ő nyomán Ladányi (2008) a morfológiai szemlélettel szakítva használják az *esetfogalom* és az *esetforma* megkülönböztetést. Ezzel nagy lépést tettek a ragok polifunkcionalitásának tételes megfogalmazása felé – azaz a funkcionális szemlélet irányába.

¹⁹ Az indoeurópai nyelvek viszonylatában sem újkeletű a kérdés: a genitívusz *Nominalkasus* besorolása szemben áll az egyéb esetek *Verbalkasus* megjelölésével.

²⁰ Ld. 6., (1)–(2) pont (vö. Vladár 2019)

²¹ Tény, hogy ez a formula kezd „kimenni a divatból,” a genitívusz helyére különböző prepozíciók lépnek be (vö. Bastian Sick: *Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod*).

7.2. A birtoklás mint egzisztencia

A birtoklás mint egzisztencia kifejezésére a magyarban a létigét használjuk. Felépítése a következő:

A birtokos (PR) megkapja a *-nak/-nek* szuffixumot, melynek elsődleges szintaktikai funkciója a *Datívusz*. Utána áll a *van* létige, majd ezt követi a birtokosra (PR) utaló szuffixummal bővített birtokszó (PM). A PR lehet főnév és névmás is:

<i>Péter-</i>	<i>-nek</i>	<i>van</i>	<i>(egy) kutyá-</i>	<i>-ja.</i>
'Peter	Dat.	is	(a) dog-	-his'
<i>(Nek-</i>	<i>-i)</i>	<i>van</i>	<i>(egy) kutyá-</i>	<i>-ja.</i>
'(Him-	-his)	is	(a) dog-	-his'

<i>Péter-</i>	<i>-nek</i>	<i>vannak</i>	<i>kutyá-</i>	<i>-i</i>
'Peter	Dat-	are	dog-	-s his'
<i>(Nek-</i>	<i>-i-)</i>	<i>vannak</i>	<i>kutyá-</i>	<i>-i</i>
'(Him-	-his)	are	dog-	-s his'

<i>A fiú-</i>	<i>-k-</i>	<i>-nak</i>	<i>van</i>	<i>kutyá-</i>	<i>-ja/-juk</i>
The boy	's	(Dat)	is	dog	-his
<i>(Nek-</i>	<i>-i-</i>	<i>-k)</i>	<i>van</i>	<i>kutyá-</i>	<i>-juk</i>
'Dat.	his	-Pl.	is	dog	their'

<i>A fiú-</i>	<i>-k</i>	<i>-nak</i>	<i>vannak</i>	<i>kutyá-</i>	<i>-i -k</i>
'The boy	-s	Dat	are	dog	his Pl.'
<i>(Nek-</i>	<i>-i-</i>	<i>-k)</i>	<i>vannak</i>	<i>kutyá-</i>	<i>-i -k</i>
'Dat.	his	Pl.	are	dog	their'

Névmással jelölt birtokos esetében a névmás elmaradhat, mivel a szövegelőzményből ez egyértelműen kiderül. *Péter jó szomszéd. Három aranyos gyereke van [nek]i-*

A birtoklásmondat szórendje a beszédzándéktól függ, ugyanúgy, mint minden más esetben:

Van ' kutyája Péternek. 'Doas Peter have a dog?'

Péternek ' van kutyája. 'Peter is the person, who has a dog'

Kutyája ' van Péternek (és nem macskája).

Ezekben a mondatokban maga az *alany* léte kérdéses: ha a birtoklást a thetikus ítélet kategóriájába soroljuk, már a kérdésvetetés is okafogyottá válik. Ha a formális elemzés talaján állunk, s a nominatívuszban álló, tehát birtokosra utaló személyjellel rendelkező elemet tekintjük szubjektumnak: *Péternek van kutyája* – a *Péternek* a *dativus possessivus* besorolást kapja. A funkcionális (szemantikai) *alany -nak/-nek* ragot kap, tematikus szerepe Birtokos, mely az *Experiens* kategória alá rendelhető. Az indoeurópai nyelvek *habeo*-szerkezetében az *alany* mibenléte egyértelmű: a nominatívuszban álló főnév. A magyarban a *habeo* funkcióját a létige látja el, amely – az egzisztenciát kifejező szituációkhoz hasonlóan – kaphat hangsúlyt:

– *Van időd?*

– *Van.*

Kérdések – válaszok:

- | | | |
|--|---|--|
| – <i>Kinek van kutyája?</i> | – <i>'Van kutyája Péternek?</i> | – <i>'Péternek van kutyája</i> |
| – <i>Péternek.</i> | – <i>Igen, 'van. /Nem, 'nincs.</i> | – <i>Igen, 'neki. / Nem, nem neki.</i> |
| – <i>'Kutyája van Péternek?</i> | – <i>Fekete kutyája van Péternek?</i> | |
| – <i>Nem, macskája / Nem, nem 'kutyája, hanem 'macskája.</i> | – <i>Igen, fekete. / Nem, nem 'fekete, hanem tarka.</i> | |

A létigét és a birtokszót számban egyeztetjük: *Van egy szép házam. Vannak házaim, gyáraim és kötvényeim.*

A *valakinek van valamije* szerkezetben a lényeg maga a birtoklás ténye: *Péternek van kutyája*. A birtokszót a szövegösszefüggésben már ismert birtokos teszi specifikussá, határozottá: ezért nem tűri meg a határozott névelőt, melynek más esetekben épp a specifikussá tevés a funkciója. Ebben az esetben a predikátum a tiszta egzisztencia kifejezéséhez áll közel. Ha a beszélő új információt is ad erről a birtokszóról (*Péternek új barátnője van / új barátnője van Péternek / Péternek van új barátnője*), az egzisztenciális predikátum egy lépéssel közelebb kerül a minősítés felé: *Péternek új a barátnője* – ez tipikus példája az élelten kategóriának.

A birtoklás-predikátum tipológiailag lényeges pontja, a *have* (H) és a *be* (B) nyelvek elkülönítése (vö. Durst-Andersen, Per 2001).

A nyelvtanításban itt mindenképpen nyelvpár-függő megközelítést kell alkalmazni. A tisztázandó kérdések:

- (a) az adott nyelv melyik kategóriába tartozik (H/B);
- (b) ha mindkettő jelen van, milyen funkcionális/formális kritériumok alapján alakul a használatuk (intralingvális leírás/összevetés);
- (c) hogyan feleltethetők meg egymásnak a különböző struktúrák (interlingvális összevetés);
- (d) hogyan feleltethetők meg egymásnak a H/B szerkezetek és az egyéb (lexikai, szintaktikai) szerkezetek intra-, illetve interlingvális szempontból (*A korsónak van füle, a kutyának van farka* > **A kutyám rendelkezik farkokkal /valaki megfelelő ismeretekkel rendelkezik*)?

Két szempontot nem szabad figyelmen kívül hagyni:

– A birtokos a szituációban lehorgonyozza a birtokot, ezáltal specifikussá, határozottá teszi. Ez a határozottság olyannyira erős, hogy a birtokszóról akár a tárgy *-t*-je is elmaradhat: *Kérem a könyvem*. A birtoklás-predikátum esetében gyakori hiba a határozottság redundáns jelölése: *A királyfinak van a fehér lova*. Itt rögtön visszacsatolhatunk egy tipikus hibára: a németben a létezés jelentő predikátum (*es gibt* + Acc) hatására a német tanulók gyakran akkuzatívussal jelölik a létezést: **Itt van a házat*.

– A nyelv logikája szerint a testrészek létezése eleve adott, ezért felesleges, sőt hibás külön predikátumba való foglalása. Csak a testrész minősítése lehetséges: *Attilának hosszú lába van. Attila lába hosszú*. A testrész egzisztenciájának predikátumba foglalása csak speciális esetben fordulhat elő, amikor kifejezett nyomatékot kap a birtoklás ténye: *Péternek 'van haja (de Pál már teljesen kopasz)*.

Gyakran rész-egész viszonylatban, a rész (birtoktárgy) milyenségének kifejezésekor használhatjuk a következő szerkezeteket:

*Marinak kék szeme van. Marinak kék a szeme. Marinak a szeme kék>Mari kékszemű.
A kutyámnak barna-fekete szőre van. A kutyámnak barna-fekete a szőre. A kutyám
szőre barna-fekete >A kutyám barna-fekete szőrű).
A háznak zöld kapuja van. A háznak zöld a kapuja >Menj be a zöld kapus házba!*

Ezekben a mondatokban a határozott névelő látszólag „kiváltja” a létigét; valójában a birtoklás egzisztenciális predikátumtípusából észrevétlenül átléptünk a tulajdonítás kategóriájába.

Csak nyomatékos létige esetében tagadható a birtoklás ténye, azaz a birtoklás csak hangsúlyos *van* esetében fejez ki tiszta egzisztenciát:

*Attilának 'van kutyája. >< Attilának 'nincs kutyája.
A madárnak 'van csőre, a kutyának 'nincs.*

– A birtoklás mint egzisztencia egyértelmű esete, ha a birtokszó határozatlan, általános jelentésű vagy megszámlálhatatlan; ezért kérdésnél, tagadásnál nem teszünk ki semmiféle névelőt:

*'Van nyomtatótok? 'Van (valamennyi) időd? 'Van (elég) pénzed?
'Nincs (pénzem, időm, nyomtatónk).*

Ha a birtokszó már kevésbé általános/határozatlan, hanem egy adott szituációban specifikusabb – pl. egy halmaz része, valamilyen célra felhasználható tárgyak közül egy lehetséges –, akkor elképzelhető a határozatlan névelő is:

*Van egy tollad? (vagy valamilyen íróeszközöd, hogy felírdam a címedet)
Van egy perced?*

Tagadó válasznál ilyenkor a mindent kizáró kettős tagadás helyes:

Nincs semmilyen íróeszközöm sem. Nincs egy percem sem.

Az egészen specifikus, egyedi birtokszó és a „halmaz része” közötti különbség nemcsak a névelő használatában mutatkozik meg:

*Van egy Háború és békéd? (egy példány belőle, partitívuszi funkcióban); illetve
Megvan neked a Háború és béke? 'rendelkezel-e vele, létezik-e a te birtokodban'*

A *megvan* ebben az esetben rámutat a predikátumtípus megváltozására: a birtoklásra jellemző folyamatosság/időtlenség helyett pontszerűvé válik az esemény: a birtokos *Experiens*i szerepe ugyan megmarad, de az esemény legalább az egyik oldalról behatárolt lesz – gyönyörű példája az éleetlen kategóriának.

A birtoklás mint egzisztencia összegzése:

– A magyar birtoklás-predikátum elemzésénél/fordításánál a legnagyobb problémát a **grammatikai és a funkcionális alany különbözősége** okozza: más a formális és más a funkció szerinti elemzés (dativus possessivus). Megoldást jelenthet, ha ezeket mondatokat

thetikus ítéletként fogjuk fel, amely nem bontható alany–állítmányi szerkezetre. Maga az ítélet teremti meg a szituáció kontextusát.²²

– A szituációk nyelvi megformálásánál szintén nehézséget jelent a valóság aprólékos szegmentálása: a **generikus és specifikus tulajdonságok megkülönböztetése** a névelőhasználat segítségével.

– Különböző a nyelvi megformálása a szervesen összetartozó és a csak időszakosan egymáshoz rendelt birtokviszonynak.

– A pusztá létezés és a birtoklás közötti különbség a hangsúlyozás/szórend eszközeivel valósul meg.

7.3. A birtoklás mint hozzárendelés

A birtoklás mint hozzárendelés szituáció szerkezete megegyezik a nominális mondatéval, funkciója pedig a besorolással.

<i>A kutya</i>	<i>Péter-</i>	<i>-é</i>
'The dog (is)	Peter-	-s'
<i>A kutya</i>	az övé.	
'The dog (is)	(the) his.	
<i>A kutyák</i>	<i>Péter</i>	<i>-éi</i>
'The dogs (are)	Peter	-s' Pl.

Ebben a szerkezettípusban a topik a PM, a comment a PR.

A tipikus mondat szerkezet: [spec] PM – [spec]PR: *A kutya Péteré.*

A '*Péteré a kutya* mondatban a PR hangsúlyos; hangsúlytalan csak kontrasztív fókusz esetén lehet: *Péteré a 'kutya, Jánosé a papagáj.*

Szintén működik a [spec] PM – [-spec]PR: *A kutya egy kisleány/Egy kisleány a kutya.*

Nem működik a [-spec]PR – [-spec]PM **Egy kisleány egy kutya.* Ehelyett a birtoklás-predikátumot használjuk: *Egy kisleánynak van/volt egy kutyája* – és elérkeztünk ismételtelen a létezőszerű *Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy kisleány, akinek volt egy kutyája* -féle thetikusan ítélethez.

A birtoklás mint egzisztencia és mint hozzárendelés egyaránt predikatív szerkezetként jelenik meg. Fontos, bár az anyanyelvi beszélő számára talán fel sem merülő probléma a *referenciapont* viszonya a hangsúlyozásnál: azaz a birtokviszony egyes tagjainak lehorgonyozása és a kommunikációban betöltött szerepe. A hangsúlyozással/szórenddel eltolódik/eltolódhat a szerkezeténél fogva Possessum-vezérelte birtokos jelző és Possessor-vezérelte hozzárendelés, valamint az egzisztenciát kifejező predikátum topicalizációja – ezzel a közlés és a valóság új és új árnyalatai bontakoznak ki:

²² A tanításban kiválóan használható bevésésre Nemes Nagy Ágnes gyerekvers-fordítása: *Panninak van hat babája*

<i>Possessor-vezérelte szerkezet</i>	<i>Possessum-vezérelte szerkezet</i>	<i>Az egzisztencia-vezérelte szerkezet</i>
<i>'Marinak van tolla</i>	<i>'Tolla van Marinak</i>	<i>'Van Marinak tolla</i>
<i>'Marié a toll</i>	<i>'A toll Marié</i>	<i>'Rendelkezik Mari tollal</i>
<i>'Mari tolla</i>	<i>'A tolla Marinak / 'A tolla esett le Marinak...</i>	

Éppen ez a „finomhangolás” a leggyakoribb hibaforrás: az idegen nyelvi beszélő – talán épp a saját anyanyelvéből hiányzó árnyalatok okán – nehezen vezethető rá az egyes szituációkban rejlő finom árnyalati különbségekre.

Egyelőre nem találtam szakirodalmi feldolgozását a birtoklás funkcionális perspektívája (azaz a szórendi variációk) és a *Possessum-*, illetve *Possessor-*vezérelte szerkezetek összefüggése között, ezért a saját intuícióimra kell hagyatkozni. Hipotézisem szerint a magyar birtokos szerkezetek bonyolultnak és szokatlanak tűnő jelölési szisztémája szorosan összefügg a kommunikáció vezérelte laza szórenddel.

A szórendi változatok praktikusán elhomályosítják a különbséget a *Possessor-vezérelte* és a *Possessum-vezérelte* szerkezetek között. Ezek egyensúlyban tartásáról gondoskodik a jelölési szisztéma, melynek értelmében a birtoklás-predikátumban a Possessorhoz a Possesumra utaló, a birtokos jelző esetében a Possessumhoz a Possessorra utaló szuffixum járul.

7.4. *A birtoklás mint tulajdonság – a birtokos jelző*

Ahogy minden jelzős szerkezet, így a birtokos jelzős szerkezet is visszavezethető egy predikátumra:

Az alma zöld < A zöld almát szeretem;

A könyv Péteré < Péter könyvét egy hétre kölcsön vettem.

A birtokos jelző sajátos morfológiai szerkezete számos problémát vet fel, melyek a mondat-, illetve szövegalkotásra is kihatnak, tehát szintaktikai és pragmatikai vetületük is van. A továbbiakban felsoroljuk a birtokos jelző viselkedésének azokat a sajátosságait, amelyek a hibaelemzés tapasztalatai alapján a legtöbb problémát okozzák.

– A Sg/3 birtokos személyjeles alak a főnév alapalakjaihoz tartozik. A többeli változások és a toldalékok alakjának sokfélesége okán minden új főnévvel együtt meg kell tanulni; az egyes tő- és toldalékváltozatok rendszerét, a rendszer kialakulásának, fejlődésének okát, magyarázatát, a változás tendenciáját nem szükséges minden esetben magyarázattal ellátni, elegendő készség szinten használni. A megértés, illetve készség szintű elsajátítás nehézségei összetettek.

– A tulajdonosra referáló *-nak/-nek* rag zéró fokon jelenik meg – azaz a PR jelöletlen, ezzel szemben jelölve van a tulajdonon (PM):

<i>Péter</i>	<i>kutyá-</i>	<i>-ja</i>	<i>ugat</i>
<i>'Peter 0</i>	<i>dog</i>	<i>his</i>	<i>bells</i>

A birtokos jelzős szerkezetekben a birtokosra utaló személyes névmást csak nyomatékos esetben, illetve tagadásnál tesszük ki:

*Ez az 'én könyvem (és nem a tied!). Ez 'nem az én könyvem (hanem a tied).
Ez az 'ő feladata (és nem az enyém!). Ez 'nem az ő feladata (hanem az enyém).*

– A PR jelöletlensége a mondatban – különösen a többszörösen összetett mondatokban – könnyen félreértéshez vezet: a gyakorlatlan nyelvhasználó nominatívuszként, azaz grammatikai alanyként azonosítja.

– A konjugáció és deklináció elkülönüléséhez szokott nyelvhasználó dolgát alapján véve megkönnyíti az igére, a viszonyító elemekre és a fővekre egyaránt alkalmazható egységes személyjelölési rendszer: *látom – nekem/alattam – kutyám* stb. Az ördög azonban a részletekben rejlik – lehetőség szerint a minél apróbb, eldugottabb részletben, hogy aztán ott lépjen működésbe az interferencia. Ez az apró részlet esetünkben a személyes névmás és a birtokos névmás megegyező alakjai között megbújó Pl/3 személyű kivétel:

Személyes névmás		Birtokos névmás	
<i>én</i>	<i>számolok</i>	<i>az én</i>	<i>kutyám</i>
<i>te</i>	<i>számolsz</i>	<i>a te</i>	<i>kutyád</i>
<i>ő</i>	<i>számol</i>	<i>az ő</i>	<i>kutyája</i>
<i>mi</i>	<i>számolunk</i>	<i>a mi</i>	<i>kutyánk</i>
<i>ti</i>	<i>számoltok</i>	<i>a ti</i>	<i>kutyátok</i>
<i>ők</i>	<i>számolnak</i>	<i>az ők!</i>	<i>kutyájuk !</i>
Főnévi birtokos esetén		<i>A gyerekek</i>	<i>kutyája</i>

Tehát jól látszik, hogy névmással kifejezett birtokos esetében a birtokos(ok) többsége a birtokszón, míg főnévvel kifejezett birtokos esetén a „rendes helyén”, azaz a birtokoson van jelölve. Ez a jelenség szorosan összefügg a deixissel: törlődik a névmási birtokos, mert a mondatban már más szintaktikai szerepet kapott: *A fiúkat teljesen lekötötte az [~~*ők~~] új játékok.*

A paradigmától való eltérés látszólag a morfológia körébe tartozik, jelentőségét viszont a szövegben nyeri el: *A gyerekek (a) kutyájukkal játszanak* – a *saját* kutyájukkal, tehát a nyelv „megspórolja” a szláv nyelvekben használt névmást, a mondat alanya egyben a birtokos is; *A gyerekek θ kutyájával játszanak* – itt a birtokos személye (PR) a szövegelőzményből következtethető ki, és nem egyenlő az adott mondat alanyával. Azokban az esetekben, ahol a névmási és a főnévi birtokosra utaló toldalék ugyanaz, ezt a különbséget a névelő kitétele vagy elhagyása jelöli: *A gyerek a [saját] kutyájával ment az erdőbe. [Az apa] A gyerek kutyájával ment az erdőbe.* Tehát morfológia és szintaktikai elemek kombinációja hordozza a pragmatikai információt.

– A birtokos személyjel után határozóragokat vehet fel a szó: *Az irodámban ülök, és az emlékirataimon dolgozom.*

– A magyar nyelv általános tendenciái közé tartozik az egyes szám előterbe helyezése. Ez a birtokos szerkezeteknél is megmutatkozik. A páros testrészeket mindig egyes számban használjuk, ha mindkettőről van is szó: *Megmosom a kezem* (nem csak az egyiket). Ez a szemlélet annyira dominál, hogy külön kifejezések születtek a 'páros testrész egyik tagja' kifejezésére: *fél szemére vak, félkarú, féllábú*; vagy külön jelző utal az „egy darab” testrésze: *fáj a jobb fülem, piszkos az egyik kezem.*

Ugyanez a helyzet olyan esetben, amikor több, ugyanolyan egységből álló testrészeről beszélünk: *Levágatom a hajam. Megmosom a fogam.*

Egyes számot használunk a 'több birtokos több, de azonos típusú, egyforma' birtokának esetében is. *A tanár kiosztotta a gyerekek írásfüzetét:* 'minden gyereknek külön-külön

írásfüzete van; 32 gyereknek 32, de egyes számot használok, mert az írásfüzetek egyformák, azonos kategóriába tartoznak’.

Szintén az ökonómiának köszönhető, hogy bizonyos esetben csak a további szövegösszefüggések döntik el, hogy ténylegesen hány birtoktárgyról van szó: *A gyerekek sétáltatják a kutyájukat*: (a) több gyereknek van egy közös kutyája; (b) több gyereknek fejenként 1–1 saját kutyája van.

– A már jelentésében is valamihez való tartozást kifejező, egy birtokos meglétét eleve feltételező fogalmakat jelentő főnevekhez mindig ki kell tenni a birtokos személyjelet. Az ’anya, barát, nővér’ önmagában nem létezik, mindig relációfogalom, tehát a megnyilatkozásban nem fordul elő ’egy öcs, egy hóg, egy barát’, hanem csak *a húgom barátja, a néném kollégája* stb. A rokonságneveknél konkrét referencia esetén szigorúan ki kell tenni a birtokos személyjelet: nincs ’egy hóg, egy öcs’, csak *egyik öcsém, egyike a testvéreimnek*. A birtokos akár szemantikai vonzatnak is tekinthető, amely a szövegösszefüggésből egyértelműsíthető: *a bérlő, az alkalmazott, a titkár* tipikusan olyan fogalmak, amelyek magukban rejtik az alá-/fölréndeltséget, tehát viszonyfogalmak. Az összetett főnevek mindegyike visszavezethető rész–egész / birtokos–birtoktárgy viszonyra: *a ház tulajdonosa = háztulajdonos; a fát vágó ember = a fa „vágója” = favágó* (l. 8.).

8. „Posszesszívusz és passzívusz”: az ige és a birtoklás kapcsolata

Az igei és névszói egységes személyjelölésen, a birtoklás igéin kívül a nyelvészek körében már régóta felmerült az igei és névszói szerkezetek birtoklás-szempontrú vizsgálata. Az először Humboldt-nál felmerült gondolat, az aktív vagy passzív szerkezetek igei tartalmának párhuzamba állítása a birtokos szerkezetekkel lelkes folytatókra talált a német szakirodalomban. Finck, Schuchardt, Winkler és a berlini egyetem magyar tanszékén dolgozó Ernst Lewy részben levelezésükben, másrészt tanulmányaikban vitatták meg az aktív és passzív szerkezetek alanyának, illetve a birtokos szerkezetek birtokosának összefüggéseit. Az alany az igei cselekvés, illetve észlelés birtokosaként jelenik az indoeurópai nyelvek aktív mondataiban: *A fiú ír* (’az írás a fiú tulajdona’); míg a tranzitív szerkezetek alanya Páciensi szerepű, passzív: *A fiú által írt levél*.²³ Ez a mondat szerkezet azonban korántsem terjeszthető ki általánosan: az egyes nyelvek a nyelvtípustól függően különböző eszközökkel jelölhetik az alany és a hozzátartozó ige viszonyát. Különösen a kaukázusi nyelvek mutatnak fel szokatlan megoldásokat. Lewy idézi Finck eredményeit a grúz, illetve Misteli megfigyeléseit a kopt kapcsán, ahol az igeforma a cselekvést kiváltó alanyra vonatkozik, amely azonban nem nominatívuszban, hanem egy „insztrumentálisz-féle esetben (ergatív, aktív, tranzitív) áll” (Lewy 1928, 280). A tanulmány részletes elemzése messze túlmutat a birtoklás kérdéskörén, mélyrehatóan vizsgálja az esetkijelölés és deixis viszonyát – azaz az igei és névszói rész szerves, nyelvspecifikus összefüggését, amely csak az adott nyelv sajátos konceptualizáló mechanizmusa alapján érthető meg. A *-val/-vel* használata a magyarban sem szűkíthető le az insztrumentálisz/komitatívusz esetére (vö. Hegedűs 2019,² 165–166).

Az az entitás, amely hozzájárul vagy elengedhetetlen egy új entitás létrejöttéhez, működéséhez. A *tertium comparationis* a legnagyobb közös osztó, az esemény végrehajtásához / eredmény létrejöttéhez elengedhetetlen + résztvevő, amely lehet akár eszközlő alany: *Varrónővel varratja a ruháit*; akár az eredményhez nélkülözhetetlen, azzal egységes egészet alkotó anyag: *Túriné túróval süti a lepényt. A mama vajjal kenő a kenyeret. Az oroszánokat az állatkertekben nyúllal etetik*. A *-t* ragos PM és Possessora esetében ezen

²³ Saját mondatok, mert Lewy a gondolatmenetét sok esetben egyáltalán nem támasztja alá példával.

bentlévőség-viszony létrejöttének folyamatát ragadja meg a szituáció, a birtoktárgyat szinte beszipantja, magáévá teszi a birtokos: *A jelölt nem rendelkezik a szükséges képesítéssel.*

A Hadrovics-féle felosztásban a *Birtoklás* kategória 4. csoportját a cselekvés különböző kapcsolatai alkotják. Ennek első alcsoportjába tartoznak azok a szerkezetek, amelyek visszavezethetők egy olyan alapszerkezetre, amelyben a cselekvés a birtok: *az idő múlása, Zalán futása*; a másodikban a cselekvés a birtokos, a birtok pedig ennek valamilyen körülménye: *a tett színhelye, az értekezlet tárgya* (Hadrovics 1969, 161).²⁴

A tranzitív igékből *-t* képzővel képzett főnevek valamely esemény befejezettségét, lezárt állapotát állandósítva manifesztálják: *lelet, irat, zárlat* – ‘*valami, amit meglelnek, leírnak, bezárnak.*’ Ezekben az esetekben az *-at/-et* főnévképző transzparensen beleilleszthető a *tranzitivitás / irányulás – eredmény – lezárás / befejezés / múlt idő* sémába. Ennél még transzparensőbb az ige-igenév kategóriájának személyjelölése: *az egérrágtta könyv, napsütötte utca*. Ez utóbbi példákban tisztán érződik a birtokos/Ágens – birtoktárgy/Páciens viszony:

<i>egér-</i>	<i>rágtta</i>	<i>könyv</i>
(by the)mouse	(had been) chewed	book
<i>nap-</i>	<i>sütötte</i>	<i>utca</i>
(by the) sun	(had been) shone	street

A tárgyas igékből képzett szerkezetek passzívak, Páciens/Goal orientációjúak: *a könyv olvasása* (‘a könyvet olvassa valaki’); de élő alany esetében Ágens jelenik meg tulajdonosként: *A lány olvasása akadozott* (lány – Ágens). A klasszikus példa: *Az apa szeretete* kétértelmű, a birtokos lehet Ágens (‘az apa szeret valakit’), de lehet Páciens is (‘az apát szereti valaki’).

Az élettelen, Páciensi funkciójú birtokos szintagma összetett szóvá alakítható: *könyvolvasás, zenehallgatás*; ezzel szemben élő birtokos esetében nem működik a kompozitum, helyette az *-i* melléknévképzőt kapja a PR: *apai szeretet, anyai gondoskodás*.

9. A rész–egész, birtoklás–összetartozás kifejezése más grammatikai eszközökkel

A következő felsorolás a formából indul ki: melyek a birtoklás kifejezésére használt egyéb grammatikai eszközök? A látszólag pusztán formális megközelítés aprólékos vizsgálatából nyilvánvalóvá válik: az egyes morfológiai elemek meghatározása, elnevezése egy bizonyos, tipikus és feltételezhetően gyakori funkciójuk alapján történik. Viszont a tényleges funkciók ennél szerteágazóbbak: egymásba átnyúlnak, a határok élettelenek, így a polifunkcionalitás tulajdonképpen hálózatba rendezhető.

adesszívusz (-nál/-nél)

A szakirodalom részletesen tárgyalja a birtoklás és a helyviszonyok összefüggéseit – a *tertium comparationis* éppen a statikusság. A kategóriák élettelen határa egyértelműen megmutatkozik a *-nál/-nél* adesszívuszi besorolásánál. A rag jelölhet ‘megközelítő helyet’: *a templomnál várlak* – ilyenkor a közlés két eleme semmiféle fizikai érintkezésben nincs egymással, funkciójuk az előtér – háttér megkülönböztetése. A helyviszonyok kategóriájától az *időszakos birtoklás* ’funkcióig a fejlődése fokozatos:

²⁴ Hadrovics elemzése olyan alapos, részletező, hogy minden eset felsorolása meghaladja e tanulmány kereteit.

<i>Az ágy a szekrényénél áll</i>	<i>Mari orvosnál van</i>	<i>a fiatalok a szülőknél laknak</i>	<i>János a vasútnál dolgozik</i>	<i>a családban ez így szokás</i>	<i>nincs nálam pénz</i>
nem érintkező tárgyak helye	hely, a háttér-figura személy	hely + egyéb szempontú függés személytől	valamely szervezet kötelékében unka-vállaló /a cég tagja	család/csoport része	tulajdonviszony – átmeneti birtoklás

névmások

A csoportalkotás sajátos módja a személyes, illetve általános névmással kifejezett csoportok megnevezése. A mondatban adott esetben az igei személyragozás mutatja, hogy a közlő maga is részese-e a csoportnak:

Mindnyájunkról/mindegyikünkről megemlékezett Péter a levelében.

(Kicsit választékos, régiesebb forma: *mindannyian*. Jelentése: 'több személyből álló csoport tagjai; akik szóba kerültek, akik egy csoportba tartoznak.')

A mondatban a névmást követő többes számú igei személyrag mutatja meg, hogy pontosan kire vonatkozik a megállapítás:

Mindnyájan elmehetünk az uszodába? Sokan voltunk az előadáson – 'Mi (mind)'

Mindnyájan elkészítettétek a feladatot? Ti ketten mindig csak bajt csináltok! – 'Ti (mind)'

Mindnyájan elmentek a kocsmába? Hármásban voltak nyaralni? – 'Ők (mind)' ('hármásban' – szorosabb összetartozást mutat, mint a 'hárman')

Mint minden főnévi névmás, a határozatlan, általános és tagadó névmás is jelölheti a birtokost. Az alábbi néhány példa e névmások személyjellel ellátott szabályos alakját mutatja:

Bármelyikőtök törte el a vázát, együtt kell eltakarítanotok a cserepeket.

Bármelyikőjüké a bor, én megiszom.

Akármelyikünket/Bármelyikünket megkérdezhetik, ugyanazt fogjuk válaszolni.

Valamelyikünknek/Egyikünknek itthon kell maradnia, mert várjuk a postást.

Nekem mindegy, hogy ki lesz az, de valamelyikőtöknek/valamelyikteknek ki kell takarítania.

Semelyiktek/semelyikőtök sem jön velem?

A rész–egész viszony jelölésére szolgáló szerkezetek tipikusan a *honnan?* kérdésre felelő határozói funkciójú elemeket használják a háttér **mint egész** kifejezésére, míg az egészből kiváló **rész** nominatívuszban áll. Ha a rész határozott, akkor a jelölt főnév az *egyik* kiemelő jeles névmási jelzőt kapja: *Az egyik lány a csoportból*; határozatlan entitás esetén az *egy* határozatlan névelőt: *egy lány a csoportból*. Határozottság esetén működik a formailag is birtokos jelzős szerkezet: *A lányok egyike hozott magával egy kutyát is. Mária egyike a legjobb szakácsoknak.*

-ból/-ből; -tól/-től; -ról/ről

Ebbe a kategóriába tartozik a fent említett, nem kizárólag kiválás, csak elkülönülés esetén használt *-ból/-ből, -tól/-től* toldalékos hátravetett jelzői szerkezet is: *A lányok a házból együtt járnak táncolni, Többen kerestek az egyetemről.*

közül

A *közül* névutó, ill. ennek névmási alakja: *A könyvek közül kettőt visszaviszek a könyvtárba. Közülünk ketten otthon maradtak.*

melléknévképzők

Az **-i** képző rendkívül gyakori, alapjelentése a 'valamihez való odatarozás', mely lehet eredet, állandó vagy változó attribútum: *A budapestiek mindig sietnek. A tegnapi levest kérem.* A 'valamilyen tulajdonsággal rendelkező' funkciójú képzők használata megszlik.

Az **-s** (**-os/-es/-ös**) 'elválasztható, nem szerves' jeggyel rendelkezik: *Fekete csizmás, télikabátos hölgy.*

Az **-ú/-ű** képző külső-belső, 'szervesen hozzátartozó, meg nem változtatható tulajdonságot' jelöl, megkövetel még egy jelzőt: *göndör hajú, kék szemű* ('akinek göndör a haja, kék a szeme').

Ha valakinek//valaminek nincs a tulajdonában, birtokában valami, nem rendelkezik valamivel, a nyelv a **talán/-telen; -tlan/-tlen, -atlan/-etlen** képzővel megkülönbözteti

- a) a 'szükségszerű, állandó entitás' hiányát – gyakran metaforikus értelemben: *meggondolatlan ember, vétlen sofőr*. Ezekben a szerkezetekben nem lehet nem észrevenni az Ágens/Experiens alanyú igei szintagmát: 'az az ember, aki nem szokta átgondolni/meggondolni a helyzetet', 'a sofőr, aki nem vétett a közlekedési szabályok ellen'. Páciensi vonatkozás: *vitathatatlan érvek, helyrehozhatatlan hiba* 'olyan érv, amelyet nem lehet vitatni, olyan hiba, amit nem lehet kijavítani';
- b) Az optimálisnak tartott, elengedhetetlen, megkívánt tulajdonságot kifejezheti főnév is: *hibátlan dolgozat, elengedhetetlen feltétel*: 'dolgozat, amelyben nincs hiba', 'olyan feltétel, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni' (vö.: H. Varga 2005).

A **nélkül** névutó a nem állandó, csak időlegesen, nem szükségszerűen birtokolt entitásokra utal: *A bélyeg nélküli levél* – 'a levél akkor is létezik, ha nincs rajta bélyeg'; *valaki kabát nélkül megy sétálni*.

Stilisztikai értéket képvisel a szükségszerű vs. nem szükségszerű/ esetleges birtoklás megszokott használatának megváltoztatása: *Kutya nélkül utazott el nyaralni* ('nem volt nála/vele a kutyája') – a kutya nem elválaszthatatlan, nem szükségszerű tartozéka az embernek; *Kutyátlanul szomorú az élet* ('a közlő számára rendkívül fontos egy kutya birtoklása'). Az ironikus árnyalat abból fakad, hogy az egyébként nem szervesen hozzátartozó, nem szükségszerű birtoktárgyat az a fosztóképző mutatja, mely éppen a szervesen összetartozó entitások jelölésére szolgál.

Annak ellenére, hogy a magyar a *be* nyelvek kategóriájába tartozik (l. 7.2.), statisztikailag ritkább előfordulással **külön ige is utalhat a birtoklás tényére**: *bír valamivel, rendelkezik valamivel, birtokol valamit, tulajdonol valamit*; tágabb értelemben ide sorolható a *tartalmaz valamit, magában foglal valamit*.

Mindkét igei szerkezetnél kötelező vonzatként jelenik meg a határozórag; első pillantásra nehezen értelmezhető az argumentumstruktúra esetkijelölése. A probléma megoldásához nem visz közelebb, ha a *val/-vel* funkcióját a szűkebb, grammatikai értelemben vett instrumentális / komitatívusként értelmezzük – helyette Heine *Companion* sémája adja a magyarázatot (Heine 1997:45). A szerző számos nyelvből idéz példákat, melyekben a *Companion* (komitatív/társ) funkciót jelző elem/eszköz a grammatikalizációs folyamat eredményeképpen grammatikai funkcióban megjelenik vagy a PM, vagy a PR jelölésére. A magyarban egyértelműen a birtokot (PM) jelöli: *rendelkezik valamivel*.

A szorosan vett témától messzire vinne a *-val/-vel* ragos vonzatstruktúrák bevonása, de reálisnak tűnik a feltételezés: a *valaki tartozik valakinek valamivel, valaki ellát valakit valami vel*-féle vonzatstruktúrák az elidegeníthető birtoklás-kategóriának valamiféle előzetes lépcsőfokai lehetnek. Ha és amennyiben a tartozás kiegyenlítődik, ha és amennyiben valaki hozzájut valamihez, az egyelőre potenciális birtokos már valóságos birtokossá válik, létrejön a statikus birtoklás-kategória (vö. *megajándékoz valaki valamivel, ellát valakit valamivel* stb.). Ez a magyar példa alátámasztja Durst-Andersen tételét, amelyet az orosz birtoklás-igék

vizsgálata alapján állított fel: a cselekvő igék egy része is rendelkezik bizonyos statikus jelleggel, így alkalmassá válhat a birtoklás kifejezésére. A birtok (PM)-orientált szerkezetek megkövetelik a datívuszt, a birtokos (PR)-orientált szerkezetek pedig az insztrumentáliszt (Durst-Andersen 2001, 99–100). Magyar példák: *Jánosnak van egy régi Trabantja. A nagypapa megajándékozta Jánost a régi Trabantjával, így most János rendelkezik egy régi Trabanttal.*

Durst-Andersen (2001, 102–103) gondolatmenetét merész állítással zárja: szerinte a genitívusznak nincs köze magához a birtokláshoz – ez utóbbi kommunikatív kategória. Ezzel az állítással megerősítést nyer kiinduló hipotézisünk: **a birtoklás nem eset, hanem funkcionális kategória.**

10. A birtoklás formai eszközei más funkcióban

Az új funkciók jelölése a leképezés metaforikus módszerével magyarázható. Térbeli egész részekre osztásával jött létre az időhatározók gyakori szerkesztési módja. Ezeknek több alcsoportjuk van:

– A dátumok jelölésének eszköze a birtokos személyjel. A magyar nyelv alapvető perspektívája, a nagyobb egységtől a kisebb felé való haladás sorrendje itt is érvényesül: először jön az év, aztán a hónap, nap: *Ezerkilencszázötvennégy január huszonkettő.*

– A múltban elkezdődött és a beszéd pillanatában is tartó eseményeket szintén a Sg/3 jelöli: *Két éve, egy órája.* Ugyanez vonatkozhat időpontra is: *Egy fél órája ment el a vonat. Két napja befejeztem a munkát.* Ezekben az esetekben az időpont és a beszédidőig eltelt időintervallum kezdete egybeesik. Az adott időpontban elkezdődött és a beszéd pillanatában is tartó esemény kifejezhető az *óta* névutóval is, melyben szintén felismerhető a rész–egész viszony kifejezésében szerepet játszó ősi ablatívusz is.

– Térbeli egész részekre osztásával jött létre számos, általában helyet kifejező névutós szerkezet: *valami(nek a) során, nyomán, következtében* stb. A helyet jelölő, látszólag jelöletlen nominatívuszi főnév után álló ősi névutók hasonló módon keletkeztek; itt az eredeti rész–egész viszony mára teljesen elhomályosult, csak archaikus és népi szövegekben található meg:

„Kerek mennynek alaja-
lobogó csillagnak felije”

(Nagy Péter Hargas, 1980, Gyimesbük – id.: Tánczos 1994)

A birtokos szerkezet megjelenik egyéb határozóknál is: *valaminek az okán / alapján / a céljából.*

Szintén felismerhető a birtoklás / egész–rész viszony a viszonzyszók történeti fejlődése során pl. a *szinte, szintén* szavakban: a *szin* főnévből erednek annak ‘felület, látszat’ jelentése alapján *-t* locativusi raggal és birtokos személyjellel. Eredeti jelentésük ‘látszatára, hasonlóságára’ lehetett (Magyar etimológiai szótár).

11. Összegzés

A hosszúra nyúlt, s korántsem teljességgel kimerített téma lezárásaként néhány szempontot érdemes összegezni.

A birtoklás / rész–egész viszony strukturális szervező erőként behálózza a teljes nyelvi rendszert. Sarok-, illetve fordulópont a statikus – dinamikus predikátumtípusok között.

Meglehetősen pontossággal tükrözi a feltételezett Ágenstől a szintén feltételezett Recipiens felé irányuló esemény egyes szekvenciáit.

Abban a pillanatban, hogy a Recipiens tulajdonosává válik a birtoktárgynak (PM), a mozgás megszűnik, létrejön az állapot, mely leírható a PM, a PR szempontjából is. Minél kevésbé érzékelhető a mozgás, annál inkább megszilárdult, egységgé, elválaszthatatlanná – azaz **rész–egész** viszonyra – válik a szituáció. Úgy tűnik, a világ nyelvi megragadásában központi szerepet nyer a birtoklás személyhez köthető, a dinamikus – statikus perspektívára egyaránt alkalmazható grammatikai struktúra. A magyar nyelv aprólékos morfológiai eszköztára transzparenciájával *tertium comparationis*ként szolgálhat a különböző típusú nyelvek egymásra vonatkoztatásában.

Konkrét, a rendszert illető kérdés: hogyan illeszkedik a birtokos eset / genitívusz a magyar esetrendszerbe? Már a régi szerzők véleménye is megoszlott a genitívuszhoz megfelelő magyar esetforma azonosításában. A fenti tanulmány a formális nyelvtani leírás diktálta megfelelési kényszerrel szakítva, a kognitív szemlélet eszközeivel, funkcionális kategóriaként ragadja meg a rész/egész, birtoklás fogalomkörét, feltárva a nyelv minden szintjét érintő összefüggéseket. A konklúziók:

- (1) *birtokos eset* a magyarban csak glosszéma szinten létezik;
- (2) a *rész–egész / birtoklás/összetartozás* értelmezése nem grammatikai, hanem kognitív megközelítésből értelmezhető, tehát funkcionális kategória.

A fenti tanulmány a berlini Humboldt Egyetem Hungarológiai Intézetének vezetésével folyó nemzetközi projekt kiindulási pontja. A nemzetközi projekt célja, hogy létrejöjjön a különböző nyelvek egyes funkcionális kategóriáinak azonos funkcionális-tipológiai elvek és azonos mintázatok alapján történő leírása. Ezek egyrészt felhasználhatók az idegennyelvtanítási tananyagok készítésében, az anyanyelvi oktatásban; másrészt egyre mélyebben tárják fel a különböző nyelvek nyelvhasználati rendszerének nyelvspecifikus és általános összefüggéseit.

Irodalom

- Dik, Simon C. 1989. *The Theory of Functional Grammar*. Dordrecht: Foris Publications.
- Durst-Andersen, Per 2001. Possessum-oriented and possessor-oriented constructions in Russian. In: *Dimensions of Possession*. Edited by Irène Baron, Michael Herslund and Finn Sørensen. John Benjamins Publishing Company Amsterdam / Philadelphia. 99–114.
- É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedüs Attila 2013. Kis magyar nyelvtörténet. Egyetemi jegyzet. PPKE, Piliscsaba. <https://mek.oszk.hu/15000/15090/15090.pdf>
- H. Varga Márta 2005. A hiányt jelentő denominális fosztóképzős melléknevek ellentétpárjai. *Magyar Nyelvőr* 129/1: 104–108.
- Haspelmath, Martin 1999. 'External possession in a European areal perspective'. In: D. L. Payne and I. Barshi (eds.): *External possession*. John Benjamins: Amsterdam. 118–135.
- Hegedüs 2019¹. *Élő magyar grammatika – a nyelvhasználat rendszerének rövid áttekintése*. http://www.kre.hu/nyelvet/imagines/hegedus_rita_web_2019.pdf
- Hegedüs Rita 2004. „No milk today” – variációk a nominális mondatra. In: Geccső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 123–132.
- Hegedüs Rita 2019². *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Heine, Bernd. 1997. *Possession: Cognitive sources, forces and grammaticalization*. Cambridge University Press.
- Kajdi Alexandra 2017. Toldalékolási stratégiák a magyarban anyanyelvű és nem anyanyelvű beszélőknél. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest. <https://edit.elte.hu/xmli/bitstream/handle/10831/37327/Kajdi%20A.%20Disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltve: 2020. február 3.)

- Károly Sándor 1963. Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 161–186.
- Kiefer Ferenc 1987/1991. A magyar főnév esetei. *Magyar Nyelv* 83 (1987): 481–486. Továbbá in: Keszler Borbála (szerk.): *A mai magyar nyelv. Cikk- és tanulmánygyűjtemény I.* Tankönyvkiadó, Budapest. 1991. 51–58.
- Ladányi Mária 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli Grammatizáló.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 7–32.
- Ladányi Mária 2008. Van-e genitívusz a magyarban? In: *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok* 18. <http://finnugor.elte.hu/UT/18/44LadanyiMaria.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. március 16.)
- Langacker, Ronald 2009. *Investigations in Cognitive Grammar.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Lewy, Ernst 1928. Possessivisch und Passivisch. *Ungarische Jahrbücher* 8: 274–289.
- Lotz János 1976. Első grammatikai felfogásomról. In: *Szonettkoszorú a nyelvről.* Gondolat, Budapest. 111–126.
- Mazzitelli, Lidia Federica 2015. *The Expression of Predicative Possession. A Comparative Study of Belarusian and Lithuanian.* Berlin: De Gruyter Mouton.
- Pléh Csaba 2015. *A tanulás és a gondolkodás keretei. A népi pszichológiától a gépi pszichológiáig.* Typotex, Budapest.
- Révai Miklós 1806. *Elaborator Grammatica Hungarica* Vol. I. Trattner, Pest.
- Révai Miklós 1908. *Elaborator Grammatica Hvngrarica.* Vol. III. (ed. Simonyi Zsigmond). Franklin, Budapest.
- Schuchardt, Hugo 1885. *Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker.* Oppenheim, Berlin.
- Seiler, Hansjakob 1983. *Possession as an operational dimension of language.* Tübingen: Narr.
- Szűcs Tibor 2009. A magyar mint idegen nyelv sajátos szemléleti vonásai. *Hungarológiai Évkönyv* 10: 68–78.
- Taylor, John R. 1996. *Possessives in English. An exploration in cognitive grammar.* Oxford: Clarendon Press
- Tánczos Vilmos 1994. Gyimesi archaikus népi imádságok és ráolvasások. In: Tánczos Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 2.* https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/ro/kriza_tarsasag_evkonyv_02/pages/014_Gyimesi_arcaikus.htm (Letöltve: 2020. március 1.)
- Thass-Thienemann, Theodore 2016. *A nyelv interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése.* Tinta Kiadó, Budapest. [Eredeti kiadás: *The Interpretation of Language I: Understanding the Symbolic Meaning of Language.* New York: Jason Aronson, Inc. 1968.]
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005: Funkcionális nyelvészet. Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 129/3: 1–15. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1293/129307.pdf>
- Vendler, Zeno 1967. Verbs and Times. *The Philosophical Review* 56: 143–160.
- Vladár Zsuzsa 2019/2020. A birtoklás leírása a klasszikus latin modellben és a korai magyar grammatikákban. [Megj. alatt:] In: Hegedüs, Rita (ed.): „*My Possessions, your Belongings.*” Peter Lang Verlag, Berlin.
- Welke, Klaus 2016. Attribution unter konstruktionsgrammatischem Aspekt. In: *Mathilde Hennig* (Hg.): *Junktion in der Attribution.* De Gruyter, Berlin/Boston.
- Zifonun, Gisela 2010. Possessive Attribute im Deutschen. *Deutsche Sprache* 38: 124–153.

Hegedüs, Rita

Everything is connected – functional categories, part and whole, belonging and possession in the system of language usage

Functional-typological comparison can be very useful in language teaching: it explores with a comparative approach the system of language usage instead of applying rigid formal descriptive grammatical categories. In the introduction, the paper clarifies the interpretation of functional categories and supports the suitability of the Hungarian language for the role of *tertium comparationis*. The exposition places the grammatical category of possession in the system of predication types and explores the significance of the blurred line between process and state. It specifically delves into action-based possessive structures. It answers questions which cannot be clarified by formal grammar, with the tools provided by cognitive semantics, and thus resolves the position of the genitive in the Hungarian case system. Discussions that use thematic roles can be effectively applied to comparing languages of different types and origins, and can be well applied in language teaching and translation.